

2016 | 4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- A KÖZJÓ A KÉSEI RENDISÉG
DISKURZUSAIBAN
*SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN, HÖNICH HENRIK,
KÖKÉNYESI ZSOLT, SZILÁGYI MÁRTON
ÉS MIRU GYÖRGY ÍRÁSAI*
- *PATRICE M. DABROWSKI*
A KÁRPÁTOK „FELFEDEZÉSE”
- *RUBÉN GONZÁLEZ CUERVA*
A KIVÁLÓ ERDÉLYI FEJEDELEM
- *MÁTYÁS-RAUSCH PETRA*
A SZATMÁRI BÁNYAVIDÉK BETHLEN GÁBOR
URALKODÁSÁNAK ELSŐ ÉVEIBEN
- *TURBUCZ DÁVID*
„FERENC JÓSKA AZT ÜZENTE”
- *KERTÉSZ BALÁZS*
A MAGYARORSZÁGI OBSZERVÁNS
FERENCESEK 1499. ÉS 1518. ÉVI
KONSTITÚCIÓINAK PROLÓGUSA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVIII. ÉVFOLYAM, 2016. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)

GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

E számunk vendégszerkesztője: SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

A KÖZJÓ A KÉSEI RENDISÉG DISKURZUSAIBAN

<i>Szijártó M. István</i> : A közjó fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban	499
<i>Höfnich Henrik</i> : „Közönséges boldogság” és „közjó”. Fogalomhasználatok Osvald Zsigmond <i>Az igaz hazafi</i> című művében	505
<i>Kökényesi Zsolt</i> : A hasznos állampolgár képzése. Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi Habsburg Monarchiában	519
<i>Szilágyi Márton</i> : A közjó Bessenyei György <i>Tariménes utazása</i> című regényében (1804)	533
<i>Miru György</i> : Morális értékek és megosztható javak a reformkori politikai gondolkodásban	541

TANULMÁNYOK

<i>Patrice M. Dabrowski</i> : A Kárpátok „felfedezése”. Síkvidékiek és hegylakók találkozásai a 19. században	555
<i>Rubén González Cuerva</i> : „A kiváló erdélyi fejedelem”. A török elleni hosszú háború (1593–1606) a <i>relaciones de sucesos</i> tükrében	565

MŰHELY

<i>Mátyás-Rausch Petra</i> : A szatmári bányavidék helyzete Bethlen Gábor uralkodásának első éveiben (1613–1620)	585
<i>Turbucz Dávid</i> : „Ferenc Jóska azt üzenté”. Uralkodói születés- és névnapok az I. világháború alatt	603
<i>Kapitány Adrienn</i> : Közlekedéssel kapcsolatos javaslatok az 1828–1830. évi országos bizottság kereskedelmi munkálatában	615

DOKUMENTUM

<i>Kertész Balázs</i> : A magyarországi obszerváns ferencesek 1499. és 1518. évi konstitúcióinak prologusa	643
---	-----

A hasznos állampolgár képzése

Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi
Habsburg Monarchiában*

Nem szorul bizonyításra, hogy a felvilágosodás korának gondolkodói milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az elméleti és gyakorlati tudásnak, tudományoknak egyaránt, és a társadalmi fejlődés terén meghatározó szerepet szántak a megfelelő oktatásnak. A német területek és Közép-Európa szellemi életében fontos helyet elfoglaló Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771) a *Die Grundfeste zu Macht und Glückseligkeit der Staaten* című 1760/1761-ben kiadott könyvében a következőképpen érvel: „A tudományok kétségkívül szoros kapcsolatban és összefüggésben vannak az állam javával; amelynek jegyében azok a népet értelmessé és kifinomulttá, valamint képessé teszik arra, hogy mindenfajta jövőbeni munkát minél nagyobb tökéletességgel vigyen véghez.”¹ Pár oldallal később pedig kifejti, hogy a felvilágosult, megfelelő oktatásban részesült népek körében sokkal kevésbé jellemzőek a zavargások és a háborúk, mint a kevésbé fejlett társadalmaknál.

A felvilágosult abszolutista Hohenzollern és Habsburg uralkodókat is hasonló motiváció vezérelte, amikor országaikban a közoktatás minél szélesebb körű elterjesztésén munkálkodtak.² „Az államnak olyan polgárookra van szüksége, akik bármely terhet elvállalnak, testüket az év bármely szakában az időjárás viszontagságainak és szeszélyeinek kiteszik, s végül akiket erejevesztett és elpuhult természetük el nem éktelenít” – olvashatjuk az 1777. évi *Ratio Educationis* sorait.³ A felvilágosult abszolutista kormányzatok a nemesség képzésének különleges jelentőséget tulajdonítottak, a Habsburg Monarchián belül pedig a magyar nemesség „felvilágosítása” és bizalmának elnyerése igen sürgető problémát jelentett, amelynek kulcsát a bécsi kormányzati elit és a politikai teoretikusok is

* Jelen dolgozat elkészítését az NKFIH K 116116 azonosító számú OTKA-projekt tette lehetővé.

1 „Die Wissenschaften haben allerdings ein großes Verhältnis und Zusammenhang mit dem Besten des Staats; indem sie sowohl das Volk vernünftig und gesittet, als dasselbe fähig machen, alle Arten von künftlichen Arbeiten mit desto größerer Vollkommenheit zur Stande zu bringen.” *Johann Heinrich Gottlob von Justi: Die Grundfeste zu der Macht und Glückseligkeit der Staaten; oder ausführliche Vorstellung der gesamten Policey-Wissenschaft. I–II.* Verlag seeliger Johann Heinrich Hartungs Wittwe, Königsberg–Leipzig, 1761. II. 47.

2 A felvilágosult Habsburg abszolutizmus oktatáspolitikájáról ld. részletesen: *Ugrai János: A központosítás és a modernizáció ellentmondásai. A bécsi állami (uralkodói) oktatáspolitikai megszülése a 18. század második felében.* Új Mandátum, Bp., 2014. (Oktatás és Társadalom 18.)

3 Az 1777-iki *Ratio Educationis*. Ford. Friml Aladár. [Bp.,] 1913. (Pedagógiai Könyvtár 1.) 215.

a megfelelő oktatásban vélték felfedezni. A jelen rövid, problémafelvető dolgozat célja, hogy egy sokak által ismert, de talán kevésbé hangsúlyozott összefüggésre hívja fel a figyelmet.

I.

A kora újkor évszázadaiban a nemességképnek, illetve a nemesség társadalmi-hatalmi szerepkörének a folyamatos változásával párhuzamosan a kiváltságos rend művelődése és iskoláztatása is változott.⁴ A 16. századtól kezdve (először Nyugat-Európában) az uralkodói hatalom folyamatosan erősödött, centralizálódott, és a nemesi rend udvari integrációja is felgyorsult. Az ideális udvari nemesnek (*honnête homme*) nemcsak írni és olvasni kellett tudnia, esetleg klasszikus latin műveltséggel rendelkeznie, hanem történelmi és földrajzi ismeretekkel is bírnia kellett, alapvető rálátásának kellett lennie a művészetekre és a kor kedvelt szerzőire, idegen nyelveket (olasz, francia) is illetett beszélnie, valamint nélkülözhetetlen volt, hogy az etikett világában is otthonosan mozogjon. Ezen tudás és műveltség megszerzése csupán könyvekből nem volt lehetséges. A legkézenfekvőbb megoldásnak az udvari iskolák és lovagi akadémiák (*Ritterakademie*) látogatása és a főnemesi tanulmányúton (*Kavalliers-tour, grand tour*) való részvétel tűnhetett.⁵ A 16. század vége és a 18. század utolsó harmada között – kezdetben csak francia és észak-itáliai, majd német területeken, később Európa-szerte – alapított lovagi akadémiák a nemesi oktatás-nevelés különleges intézményei voltak, amelyekben csak a kiváltságos rend tagjai tanulhattak. A lovagi akadémiák életre hívásában és támogatásában általában az uralkodók is fontos szerepet játszottak, akik a nemesség leendő vezető rétegét egyfelől „hasznos ismeretekhez” akarták hozzásegíteni, másfelől pedig az ifjú arisztokraták lojalitását is igyekeztek elnyerni. Ezen intézmények fontos feladatuknak tartották az uralkodó és az ország szolgálatára kész nemesség nevelését.⁶ A 17–18. század fordulójától pedig

4 A nemesség 18. századi átalakulásáról ld. (csak néhány fontosabb tanulmányt megemlítve): *Werner Conze*: Adel, Aristokratie. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Hrsg. Otto Brunner–Werner Conze–Reinhart Koselleck. I–VIII. Klett-Cotta, Stuttgart, 1972. I. 18–34.; *Gerhard Dilcher*: Der alteuropäische Adel – ein verfassungsgeschichtlicher Typus? In: *Europäischer Adel 1750–1950*. Hrsg. Hans-Ulrich Wehler. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1990. (Geschichte und Gesellschaft 13.) 57–86.; *Martin Fuhrmann–Diethelm Klippel*: Der Staat und die Staatstheorie des aufgeklärten Absolutismus. In: *Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich*. Hrsg. Helmut Reinalter–Harm Klüeting. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2002. 223–243.

5 A lovagi akadémiákról bővebben ld.: *Norbert Conrads*: Ritterakademien der Frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen. 1982. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 21.); *Kökényesi Zsolt*: „A nemesi erények műhelye”. A Collegium Theresianum mint lovagi akadémia. *Hadtörténelmi Közlemények* 126. (2013) 134–148.

6 Nem volt ez másként a bécsi *Landschaftsakademie* esetében sem, 1692-ben kiadott tájékoztatója is hasonló célkitűzéseket foglal magában: *Laurenz Strelb*: Die ständische Akademie in Wien (1682–1749). (Dissertation.) Wien, 1936. 100–102.

(az egyetemekhez hasonlóan) ezen intézményekben is egyre nagyobb szerepet kapott a nemesség – sokszor diszciplináris mélységű – (gazdasági, jogi, esetleg hadászati) szaktudáshoz való segítése, amelyeket a különféle hivatalokban hasznosítani tud.

Tehát a kormányzat sok helyen már korán felismerte, hogy a nemesség integrációja, békés átformálása területén milyen fontos szerepet játszik a célirányos oktatás.⁷ A 18. században, a *Bildung*-eszmény (tehát az ember és a társadalom racionális formálhatóságába vetett hit) korában pedig a nemesi oktatás politikai jelentősége különösen felértékelődött. A politikai gondolkodás és a társadalomkép változásának hatására a nemesi akadémiák legfőbb nevelési célkitűzése – a kormányzat érdekeinek megfelelően – az állam és vezetője iránt elhivatott, a közösség és a közjó (*bonum commune*) érdekében szolgálatokra (és ha kell, áldozatokra) kész nemesség kinevelése volt. Az államférfi-ideál a 18. század végére az irodalmi és politikai publicisztikában jól ismert toposszá, a kormányzat részéről pedig (különösen a felvilágosult abszolutista rendszerekben) az arisztokrácia iránt támasztott elvárássá vált.⁸

Báró Karl Abraham von Zedlitz (1731–1793) porosz miniszter, rövid ideig (1788 és 1789 között) a liegnitzi lovagi akadémia igazgatója volt korának az egyik legfontosabb reformere, aki a nemesi akadémiák nevelési programjának, képzési repertoárjának az átalakításával foglalkozott.⁹ Zedlitz egyszerre tartotta fontosnak a lovagi akadémia oktatási és nevelési céljai között a jól hasznosítható szaktudás továbbítását és a „hazafias” állampolgár képzését. A brandenburg–poroszországi reformer két évtizeden keresztül behatóan foglalkozott a közoktatás és a nemesi iskoláztatás fejlesztésével. 1776. november 7-én a porosz Királyi Tudományos Akadémián „A hazafiságról mint nevelési tantárgyról a monarchikus államokban” tartott székfoglaló előadást.¹⁰ Zedlitz e művében kijelenti: „a patriotizmust az én fogalmaim szerint úgy kell tanítani, mint a vallástant”.¹¹ A szerző nem egy (későbbi) robespierre-i jakobinus államvallás-koncepciót vázol fel, hanem arról beszél,

7 *Marc Raeff*: The Well-ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800. Yale University Press, New Haven, 1983. 139.; *Hilde de Ridder-Symoens*: Training and Professionalization. In: Power Elites and State Building. Ed. Wolfgang Reinhard. Clarendon, Oxford, 1996. (The Origins of the Modern State in Europe, 13th to 18th Centuries) 168–169.

8 A kérdés monografikus feldolgozását (német irodalmi, politikai példák alapján) ld.: *Wolfgang Martens*: Der patriotische Minister. Fürstendiener in der Literatur der Aufklärungszeit. Böhlau, Weimar–Köln–Wien, 1996. (Studien zu Literatur- und Kulturgeschichte der Neuzeit 1.)

9 Zedlitz iskolaigazgatói tevékenységének részletes bemutatását ld.: *Peter Mainka*: Die Erziehung der adligen Jugend in Brandenburg-Preußen. Curriculare Anweisungen Karl Abrahams von Zedlitz und Leipze für die Ritterakademie zu Liegnitz. Eine archivalische Studie zur Bildungsgeschichte der Aufklärungszeit. Verein für Geschichte Schlesiens, Würzburg, 1997. (Wissenschaftliche Schriften des Vereins für Geschichte Schlesiens 3.)

10 *Carl Abraham Freiherr von Zedlitz*: Ueber den Patriotismus als einen Gegenstand der Erziehung in monarchischen Staaten. Aus dem Französischen übersetzt. Christian Friedrich Voß, Berlin, 1777.

11 Uo. 16.

hogy a valláshoz hasonlóan kiemelten kell elismerni az állam számára hasznos eredményeket is, a társadalom számára követendő példákat állítani, és a diákokat is hasonló szellemben kell nevelni. Zedlitz három társadalmi osztályt különböztet meg: a népet, a tanult polgárokat (művészek, értelmiségiek) és a kiváltságosokat (nemesség).¹² Szerinte mindegyik osztályt szükségszerűen más oktatásban kell részesíteni, azonban a különböző szinteknek (sőt a gyermekek egyéni képességeinek) megfelelően a patriotizmus átplántálása minden diák esetében az állam fontos érdeke. A nemesség esetében pedig ez nélkülözhetetlen feladatnak tűnik, ugyanis Zedlitz szerint ez az osztály tartozik a legnagyobb kötelességekkel az állam felé. Tehát gondolatmenetében (mint számos kortárs szerzőnél) elválaszthatatlanul összetartozik a kiváltság és a szolgálat.

II.

Az osztrák örökösödési háború kudarcai, pénzügyi nehézségei egyértelművé tették a bécsi udvar és a kormányzati elit számára, hogy a Habsburg Monarchia átfogó reformja nem várthat tovább magára. A gróf Friedrich Wilhelm von Haugwitz (1702–1765) vezette reformok az államgépezet hatékonyabb (porosz mintájú) fejlesztését célozták, amelyet a centralizáció, a hivatali átszervezések és a hatékonyabb gazdasági berendezkedés kialakítására való törekvés jellemezett. Ezen reformok keretében sikerült a cseh és az osztrák örökös tartományok papságát és nemességét is megadóztatni (megszüntették az egyházi és a nemesi földek adómentességét).¹³ A következő évtizedekben a kormányzat pedig igyekezett a nemességet az állam – széles értelemben vett – szolgálatának megnyerni. Ebben a folyamatban az oktatás különösen fontos szerepet játszott. Mária Terézia uralkodásának első évtizede végén a következőképp fogalmazott a helyes állami, kormányzati működésről: „De különösen arra kell ezért törekednünk, hogy mi magunk keressünk erre [a feladatra] becsületes és alkalmas embereket, és nem kevésbé arra, hogy szorgalmas fiatalembereket vonjunk be, hogy ezáltal őket már fiatal koruktól az alkotás tisztességes eszméjére képezzük, és szorgalmuk és alkalmasságuk alapján őket állásokba helyezzük, [azért, hogy később] az előírt, tervszerű rendben a fejedelem és a társadalom számára hűséges, kimagasló és bőséges szolgálatokat dolgoosan végezzenek.”¹⁴

A 18. század második felének császári tanácsadói közül sokan igen hasonló véleményen voltak – jól ismert, hogy báró Gerard van Swieten (1700–1772) és fia, Gottfried (1733–1803) az oktatáspolitikai irányítóiként milyen nagy jelentőséget

¹² Uo. 28.

¹³ *Karl Vocelka*: Österreichische Geschichte 1699–1815. Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat. Ueberreuter, Wien, 2004. (Geschichte Österreichs 7.) 310.

¹⁴ Kaiserin Maria Theresias Politisches Testament. Hrsg. Josef Kallbrunner. Oldenbourg, München, 1952. 73.

tulajdonítottak a helyes állampolgári nevelésnek.¹⁵ Gróf (1765-től herceg) Wenzel Anton von Kaunitz (1711–1794) államkancellár 1766-ban kelt emlékiratában a főnemesi oktatás célját a következőkben látja: tanuljanak történelmet, földrajzot, geometriát, széptudományokat (irodalom, esztétika), nyelveket, akár nemesi exercitiumokat, gyakorlatokat (tánc, lovaglás, vívás) vagy hadi tudományokat, de mindemellett a legfontosabb az, hogy az állam szolgálatára legyenek nevelve.¹⁶

Köztudott, hogy a Magyar Királyság és Erdély sajátos módon integrálódott a Habsburg Monarchiába, nemessége pedig – jelentős számaránya, a török háborúk, az ország nagy területe miatt – sokkal jobban meg tudta őrizni kiváltságait és politikai befolyását, mint a Lajtától nyugatra élő társai. A magyar rendi társadalom integrálása az új államtudományos elvek alapján felépülő Habsburg államkonglomerátumba pedig különösen nehéz feladat volt, amelyet tovább bonyolított a magyar rendeknek az osztrák örökösödési háborúkban tanúsított áldozatkészsége. A kormányzat hiába próbálta számos alkalommal elérni a nemesség megadóztatását, a rendek sikeresen védelmezték kiváltságukat (leginkább az 1754-ben bevezetett kettős vámhatárral sikerült megnövelni az ország által viselt anyagi terheket), és az országgyűléseken az adómegajánlás kérdésköre folyamatosan a legkiélezettebb vitákhoz vezetett.¹⁷ Az udvar és tanácsadói számára az elmúlt két évszázad tapasztalatai alapján világossá vált, hogy ezen a patthelyzeten nem erőszakos módon, hanem finomabb eszközökkel kell változtatni. Sokak számára kézenfekvő megoldásnak tűnt az oktatás eszközét javasolni, annak szemlélet- és társadalomformáló hatásában bizakodni. József főherceg 1763-ban kelt radikálisan utilitarista beállítottságú emlékiratában Magyarország fejlesztésével, integrálásával kapcsolatban különösen fontosnak tartotta az ifjúság célirányos, államérdekeknek megfelelő taníttatását.¹⁸

A magyar nemesség oktatásának a problémájával a Habsburg Monarchia első számú tanácsadó testülete, az Államtanács (*Staatsrat*) is foglalkozott, amelyben a magyar ügyek szakértője, báró Egyd von Borié (1719–1793) is határozottan azt az álláspontot képviselte, hogy a magyar nemeseket (beleértve az erdélyi és a horvát kiváltságosokat is) államtudományokra kell oktatni.¹⁹ A tanácsos úgy vélte, hogy a magyar nemesek a szakszerű oktatás segítségével képessé válnának az állam és a közjó érdekének a felismerésére, amelynek hatására a kormányzat reformjavasla-
taival szembeni ellenállásuk is megszűnhetne. Az Államtanács véleménye szerint az eredmények már öt év alatt elkezdenének megmutatkozni, tíz év alatt megsoka-

15 A témával kapcsolatban ld.: *Ernst Wangermann: Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung: Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781–1791.* Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1978.

16 *Denkschriften des Fürsten Wenzel Kaunitz-Rittberg.* Hrsg. Adolf Beer. Archiv für österreichische Geschichte 48. (1873) 105.

17 A 18. századi magyar országgyűlésekről ld.: *Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* 2. kiad. Balaton Akadémia, Keszthely, 2010.

18 II. József politikai emlékirata (1763). Ford. Kulcsár Krisztina. In: *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény.* Szerk. Poór János. Osiris, Bp., 2000. (Osiris tankönyvek) 140.

19 *Ember Győző: Magyarország és az államtanács első tagjai. Századok* 69. (1935) pótfüzet 580.

sodnának, húsz év alatt pedig általánosan elterjednének.²⁰ A felvétessel kapcsolatban báró (1772-től gróf) Festetics Pál (1722–1782) udvari kamarai tanácsos véleményét is kikérték, aki egyetértett a kezdeményezéssel, és különösen a közjog (*ius publicum*), illetve a kameralisztika és „polícia”-tudományok (*Cameral- und Polizey-Wissenschaften*) oktatását tartotta sürgetőnek.²¹ Hasonló javaslattal élt Kollár Ádám (1718–1783), az Udvari Könyvtár (*Hofbibliothek*) őre is, aki igen fontos feladatnak tartotta Magyarországon a políciatudományának oktatását.²² Mindkét magyar tanácsadó sürgette egy magyar államjogi tankönyv elkészítését, amely szintén hozzájárulhatna a kormányzat és a rendek közötti konszenzus (közös jogértelmezés és fogalomhasználat) kialakításához.²³ De természetesen az Államtanácson belül is voltak, akik másként vagy más ütemben képzelték el a reformok megvalósítását, például gróf Heinrich Cajetan von Blümegen (1715–1788) volt leginkább bizalmatlan a magyarokkal szemben, morvaországi arisztokrataként ő előbbre valónak ítélte a prágai tudományos fejlesztések megkezdését.²⁴

III.

A tervek megvalósításával kapcsolatban az Államtanács Joseph von Sonnenfelsnek (1732–1817) szánt kulcsszerepet, akit 1763-ban azzal bíztak meg, hogy a bécsi egyetemen államtudományos tanszéket alapítson. Sonnenfels nemcsak a statisztika, a jog, a történelem és a políciatudományok oktatását tartotta fontosnak, hanem mellette az érzelmekre ható, az összetartozást erősítő állampolgári nevelést is, amelynek hatására a rendi nációban való gondolkodást felváltaná az állameszme ideája.²⁵

²⁰ Uo. 619.

²¹ Uo. 614.; Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Kabinettsarchiv (= KA), Staatsrat (= Str), Protokolle 1765/2410. Festetics az 1760-as évek végén külön emlékiratot is írt arról, hogy a közjog és az államtudományok oktatását mihamarabb be kellene vezetni a nagyszombati egyetemen. *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. MTA, Bp., 1899. 423–425.

²² *Ember Gy.*: i. m. (19. jz.); *Csóka J. Lajos*: Kollár Ádám Ferenc hatása az Államtanács magyar kamerális tárgyalásaira. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 5. (1935) 167.; ÖStA HHStA KA Str Protokolle 1765/2410.

²³ *Csóka J. L.*: i. m. (22. jz.) 167.; *Josef Bölöny*: Maria Theresias vertrauter Ratgeber: Paul Festetics (1722–1782). In: *Maria Theresia und ihre Zeit: eine Darstellung der Epoche von 1740–1780 aus Anlass der 200. Wiederkehr des Todestages der Kaiserin*. Hrsg. Walter Koschatzky. 2. Aufl. Residenz Verlag, Salzburg–Wien, 1980. 109.; ÖStA HHStA KA Str Protokolle 1765/538.

²⁴ *Ember Gy.*: i. m. (19. jz.) 663.

²⁵ A Sonnenfelsről szóló könyvtárnyi szakirodalomból itt csak néhány művet említenék meg: *Éva H. Balázs*: Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism. Central European University Press, Bp., 1997. 75–85.; *Simon Karstens*: Lehrer – Schriftsteller – Staatsreformer. Die Karriere des Joseph von Sonnenfels (1733–1817). Böhlau, Wien–Köln, 2011. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 106.); *László Kontler*: Polizey and Patriotism. Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences. In: *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe*. Ed. Cesare Cuttita–Glenn Burgess. Routledge, London, 2012. (Political and Popular

Gróf Cajetan von Roggendorf (1745–1809) 1764-ben kiadott jegyzetében maradt fenn Sonnenfels társadalompolitikáról szóló előadása, amelyet a bécsi egyetemen tartott.²⁶ Ebben például hasonló nézeteket igyekezik bizonyítani és tanítványaiba átplántálni: „Erejéhez mérten köteles minden polgár rendi körülményeinek megfelelően hozzájárulni az állam fenntartásához, amelynek ő maga is tagja.”²⁷ A professzor szerint a társadalom és az állam létrejöttének az oka a biztonság megteremtésében és a közjó elősegítésében áll. Az egyének felismerték azt, hogy külön-külön gyengék, de együtt erősek, így jött létre Sonnenfels szerint az akarat és az erő közösségi egysége, amely a társadalmi együttműködés motorja. A társadalom tagjai közötti egymásrautaltság az, ami az állam helyes működését, fejlődését szükségszerűen meghatározza.

De a császárváros professzorai közül nemcsak Sonnenfels vallott hasonló elveket, hanem egykori tanára, Karl Anton von Martini (1726–1800) is, akit a wolffi kései természetjog legfontosabb bécsi képviselőjének és továbbfejlesztőjének lehet tekinteni.²⁸ Martini Lipót főherceg jogtanáraként, később pedig (számos pozíciója mellett) 1760-tól az Udvari Tanügyi Bizottság (*Studienhofkommission*), 1782-től az Államtanács tagjaként komoly befolyást gyakorolt a kormányzatban. Még az innsbrucki egyetemen Martini egykori professzora volt Paul Joseph von Riegger (1705–1775), akit a „joezefinizmus atyjának” is szoktak titulálni. Ő kiemelkedő jelentőségre tett szert a Habsburg Monarchia (államtudományos elvek szerint értelmezett) egyházjogának az oktatásában.²⁹ De a felsorolásból nem szabad kifelejteni a már korábban említett Justit vagy Christian August von Becket (1720–1784) sem, aki József főherceg német állam- és jogtörténeti oktatásával volt megbízva.³⁰ Az említett teoretikusok saját szakterületükön igen hasonló nézeteket vallottak: mindegyikük érvelésének az alapját az államba és a közjó előmozdításába vetett hit jelentette, a monarchikus államformát (lényegében a felvilágosult abszolutizmust) tekintették a legtökéletesebb kormányzati rendszernek, amelynek tanaikkal elvi legitimitációt adtak, és amelynek a társadalom átformálását célzó reformjavaslatokat tettek.

Ezen kör tagjai pedig (rövidebb vagy hosszabb ideig) egytől egyig a bécsi Theresianum professzorai voltak, amely intézmény központi jelentőségre tett szert

Culture in the Early Modern Period) 75–90.; *Kökényesi Zsolt*: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról. *Aetas* 28. (2013) 3. sz. 19–49.

26 *Cajetanus Graf von Roggendorf*: Versuch über das Verhältniß der Stände. Georg Ludwig Schulz, Wien, 1764.

27 Uo. 5.

28 Martini életéről és tevékenységéről monografikus feldolgozásban ld.: *Michael Hebeis*: Karl Anton von Martini (1726–1800): Leben und Werk. Lang, Frankfurt am Main, 1996. (Rechtshistorische Reihe 153.).

29 Riegger műveinek értelmezéséhez ld.: *Eckhart Seifert*: Paul Joseph Riegger. Ein Beitrag zur theoretischen Grundlegung des josephinischen Staatskirchenrechts. Duncker und Humblot, Berlin, 1972. (Schriften zur Rechtsgeschichte 5.).

30 Beck és Justi nézeteiről ld.: *Szántay Antal*: Justi és Beck: kormányzati teóriák II. József környezetében. *Történelmi Szemle* 36. (1994) 53–78.

a főnemesi elit oktatásában.³¹ Az 1746-ban életre hívott nemesi akadémián a főúri diákokat államtudományos szellemben oktatták modern szakismeretekre. De az iskolában nemcsak a célirányos oktatásnak szántak fontos szerepet, hanem a hazafias nevelésnek is, amelynek Sonnenfels patriotizmusról vallott nézetei szerint alapvető jelentőséggel kellett bírnia a leendő hasznos állampolgárok világnézetének formálásában.³² Az Államtanács kulcsszerepet szánt az intézménynek a magyar vezető elit államérdekek szerinti kinevelésében, amely terv megvalósulását a jól kiépített ösztöndíjrendszer is nagyban elősegítette.³³ Az akadémia a Habsburg Monarchia iskolái között hamar tekintélyt szerzett magának, Matthias Fuhrmann (1697–1773) 1770-ben kiadott városleírásában a következőképp méltatta az intézményt: „Ezen kollégium szándéka alapvetően a társadalom jólétét célozza, abban a reményben, hogy belőle minden időben a fejedelemhez és a hazához hűséges, szerető, valamint a jámborságban és a tanultságban híres férfiak kerüljenek ki.”³⁴

Hasonló nevelési elvek érvényesültek a császárváros másik két nemesi akadémiáján, a Savoyai Akadémián és a Löwenburg Konviktusban, vagy a katonai szakoktatás terén a bécsújhelyi katonai Theresianumban is. Sonnenfelsnek a Savoyai Akadémia diákjai számára tartott két beszéde nyomtatásban is megjelent, ezekben kifejti, hogy a nemeseknek kulcsszerepet kell vállalniuk a társadalmi szolgálatok terén, mert kiváltságaik miatt még inkább kötelesek a közjő előmozdításán munkálkodni.³⁵ Fontos megjegyezni, hogy Justi a Theresianum professzoraként már 1749–1750-ben (Sonnenfelset megelőzően) igen hasonló gondolatokat hirdetett Bécsben. 1750-ben a Theresianumban elmondott beszédében kifejtette, hogy a társadalom minden rendjének áldozatokat kell hoznia a közjő érdekében, ennek felismerése és helyes mérlegelése érdekében különösen fontos az ifjú főnemeseket, a leendő államférfiakat államtudományos képzésben részesíteni.³⁶ Az 1750–1760-as

31 A Theresianum intézménytörténetéről átfogóan ld.: *Eugen Guglia*: Das Theresianum in Wien: Vergangenheit und Gegenwart. Anton Schroll, Wien, 1912.

32 A szerző kapcsolódó értekezését ld.: *Joseph von Sonnenfels*: Ueber die Liebe des Vaterlandes. Joseph von Kurzböck, Wien, 1771.

33 *Ember Gy.*: i. m. (19. jz.) 614. A theresianumi ösztöndíjrendszer működéséről ld. Olga Khavanova tanulmányait. Mi itt különösképpen a következőre hívnánk fel a figyelmet: *Olga Khavanova*: Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. Századok 140. (2006) 1503–1518.

34 *Mathias P. Fuhrmann*: Historische Beschreibung und kurz gefaßte Nachricht von der Römisch-Kaiserl. und Königlich Residentzstadt Wien und ihren Vorstädten. I–III. Kraußische Buchhandlung, Wien, 1770. III. 312–313.

35 *Joseph von Sonnenfels*: Das Bild des Adels. Illyrische- und Orientalische Hofbuchdruckerey, Wien, 1767.; *Uő*: Ueber den Beweggrund der Verwendung (Von dem jungen Adel der Sav. Akademie im Jahr 1768). In: Sonnenfels gesammelte Schriften. I–X. Baumeisterische Schriften, Wien, 1786. VIII. 177–204.

36 A szöveg egyik kapcsolódó kulcsgondolatát hadd idézzük hosszabban, a szerző eredeti megfogalmazásában: „Die innerliche Sicherheit des Staates vornehmlich durch drey Mittel erreicht. Erstlich wird eine weise Aufmerksamkeit auf alle Stände und Mitglieder des gemeinen Wesens erfordert, damit weder jemand aus derjenigen Beschaffenheit und Verfassung heraustrete, die er in dem großen Uhrwerke des Staates haben muß, wenn alle verschiedene Theile zu der Glückseligkeit desselben übereinstimmen sollen, noch ein Stand zu viel oder zu wenig mit denjenigen Ab-

évektől (van Swieten reformjától, Sonnenfels tanszékalapításától kezdve) a bécsi egyetemen is központi szerepet kapott az államtudományok oktatása. Sőt ezeket a tudományokat még a bécsi magyar nemesi testőrség iskolájában is lehetett tanulni, és az Államtanács elképzeléseinek megfelelően az alapvető államtudományos tárgyak oktatását a papi képzésben is bevezették, így a Pázmáneum hallgatói számára is kötelezővé tették Riegger óráinak a látogatását.³⁷ A császárvárosi iskolák tanárai azt a szellemiséget igyekeztek diákjaik felé közvetíteni, hogy az államnak komoly elvárásai vannak velük szemben, az ország „felvirágoztatása”, a közjó előmozdítása a szolgálataik nélkül nem lehetséges.

A „bécsi államtudósi kör” tagjainak a jelentősége messze túlnyúlt a császárváros határain, a centralizált, felülről irányított oktatási rendszer révén hamar az egész Habsburg Monarchiára kiterjedt. Martini és Sonnenfels tankönyvei a magyarországi jogtudományos képzésben egészen 1848-ig kötelezően elő voltak írva.³⁸ A művek számos magyarországi (pozsonyi, budai, sőt kolozsvári) kiadást is megértek, valamint különböző részletességű magyar és latin fordításokat is lehet azonosítani. Itt hadd idézzünk hosszabban Dienes (vagy Diénes) Sámuel Martini *Positiones de lege naturali* című alampművének magyar fordításához írt előszavából, amely jól kifejezi a természetjogi, államtudományos műveltségbe vetett bizalmat az „államgépezet” működésének a továbbfejlesztése terén. „Ezen munkámban a mi a jó indulatu Olvasónak nem tettzenék, azt nem az oltsárolás, gunyolás, hanem a tiszta szeretettel telylyes, s másoknak is hasznokra lehető tselekedete által kívánja jóvá tenni, a maga Nemzetéhez való kötelességét mindenkor szeme előtt tartván. Az Ora tsinálását is mikor legelébb fel-találták, annak kerekei nem vóltanak óllyan aprok, és kipallérozattak, mint a mostaniaknak; nem vólt abban annyi tökéletesség, mint a mennyi most egy órában fel-találtathatik, hanem azt a szorgalmatos munka, és fárodtságos igyekezet vitte óllyan tökéletességre, a mint a millyen ma benne feltaláltatik. Én azon alkalmazatossággal, mellyel utozni kéntelenittetem, a mit magammal el hozhattam, abból a mit lehet másokkal is közölni kívánok, kétttség kívül mások is a Hazájokhoz való szeretetbéli kötelesség szemek előtt lévén, az arányúság (proportio) szerint a ma-

gaben beschweret werde, welche die unzähligen Bedürfnisse der Regierung so unumgänglich nothwendig machen.” *Johann Heinrich Gottlob edl Herr von Justi: Auf höchsten Befehl an Sr. Röm. Kaiserl. und zu Ungarn und Böhmen Königl. Majestät erstattetes allerunterthänigstes Gutachten von dem vernünftigen Zusammenhange und practischen Vortrag aller öconomischen und Cameralwissenschaften; wobey zugleich zur Probe die Grundsätze der Policywissenschaft mit denen dazu gehörigen practischen Arbeiten vorgetragen werden; benebst einer Antrittsrede von dem Zusammenhange eines blühenden Zustandes der Wissenschaften mit denjenigen Mitteln welche einen Staat mächtig und glücklich machen.* D. E. v. K., Leipzig, 1754. 75.

37 *Ember Gy.*: i. m. (19. jz.) 618.; *Fazekas István*: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). In: A bécsi Pázmáneum. Szerk. Zombori István. METEM, Bp., 2002. (METEM-könyvek 37.) 91.

38 *Petrasovszky Anna*: Szibenliszt Mihály általános államtana. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica 25. (2007) 1. sz. 121.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiad. Akadémiai, Bp., 1983. 40.

gok Hazájokhoz Nemzetekhez való kötelességeket tellyesíteni el nem mulatják.”³⁹ Az 1791-ben Göttingenben készített fordítás és az előszó politikai üzenete kézenfekvő, ugyan meg nem nevezett, de nyilván egyik fő címzettje a „közjó előmozdítására hivatott” magyar nemesség volt.

A nagyszombati (1777-től budai, majd 1784-től pesti) egyetem 1760-ban alapított természetjogi és az 1771-ben életre hívott államtudományi tanszékének professzorai Martini, Riegger és Sonnenfels tanítványai voltak.⁴⁰ Az egyetemen Sonnenfels tanait Ehrenfelsi Pál Gáspár (?–1792), Gyurkovics Ferenc és Reviczky József (1750–1815) közvetítették, míg a Martini- és Riegger-féle jogfelfogást Johann Heinrich van der Hayden, Stuhr József Fülöp és Szibenliszt Mihály (1783–1834) oktatták (hogyan csak a legfontosabb neveket említsük).

IV.

A kormányzat államtudományos oktatásba vetett bizalma pedig, úgy vélem, beigazolódott (még ha a mentalitástörténeti változásokat nem is lehet olyan pontosan számokban mérni, mint ahogy azt Borié remélte). Az 1780-as évekre kinevelődött és aktív korba került az államtudományokat ismerő (főként főnemesi) generáció, amely elkezdett a közjóról és az államérdekekről aktívan gondolkodni, és lehetőségei szerint reformokat megvalósítani. A Theresianumban nevelkedett gróf Balassa Ferencről (1736–1807) Borié már az 1760-as évek elején úgy vélte, hogy nem jellemzik azok a nemzeti előítéletek, amelyek a magyar nemesség többségét.⁴¹ Gróf Festetics Pál saját fiát, Györgyöt (1755–1819) is a Theresianumba adta művelődni, aki iskolatársával (későbbi sógorával), gróf Széchényi Ferencsel (1754–1820) együtt a 18. század végi felvilágosult – politikával és széles körű mecenatúrával foglalkozó – arisztokraták emblematikus alakjai. E főnemesi generáció tagjai II. József egyeduralkodása alatt csak korlátozottan tudtak államférfiként fellépni, de II. Lipót rövid regnálása alatt újra aktivizálódtak.

Az 1790–1791-es országgyűlés jól mutatja a felvilágosult rendi politika reformokra nyitott lendületét. A diéta meghatározó alakja, gróf Zichy Károly (1753–1826) a következőképp szólott megnyitóbeszédében az összegyűlt rendekhez: „De nem-is lehet erről kételkednünk, ha félre-tévén minden részrehajló magános tekin-

39 *Diénes Sámuel*: A Báro Martini Természet Törvényéről való állatásainak magyarázatja, mellyet német nyelvből magyarra fordított, és a maga költségén ki adott. II. Béts, 1792. oldalszámozás nélküli előszó.

40 *Kosáry D.*: i. m. (38. jz.) 40.; *Zoltán Fallenbüchl*: Ungarische Staatswissenschaft und Beamtenausbildung im 18. Jahrhundert. In: Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Régime. Europäische Ansichten. Hrsg. Erk Volkmar Heyen. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1984. (Ius Commune. Sonderheft 21.) 228–229.; *Szabadfalvi József*: A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei. Debreceni Szemle 16. (2008) 475–480.; *Koi Gyula*: A közigazgatástudomány kezdetei és a Polzeiwissenschaft szerepe Magyarországon. Állam és Jogtudomány 55. (2014) 2. sz. 27–49.

41 *Ember Gy.*: i. m. (19. jz.) 581.

teteket, és az el-multtaknak kedvetlen Érzékenységből, Szívünket ugyan érdeklő, de a' Köz-jónak után-kívül munkálkodó ösztönöket, azt vesszük egyedül, minden Igyekezeteink, és Munkánk egyenes Tárgyául, hogy az Haza Közjavát, s' Bóldogságát (melly kinek-kinek Bóldogságával, el-válthatatlanul, egybe-vagyon köttetve) egy Erő, egy Értelem mellett, minden félre való hajlás nélkül munkálhassuk, elő-mozdíthassuk.⁴² Egy oldallal később pedig (magára vonatkoztatva) így folytatja: „A' mi engem illet: mind született Haza-Fiúi, mind Hivatal-béli ösztönöktől indítván, valamint eddig nappali, éjjeli munkáimat, egész igyekezettel oda intéztem, hogy tehetségem szerént, kinek-kinek, és a' Haza Köz-tzéljának megfelelhessenek, 's azt a' mennyire lehetett elő-mozdítsam, és közelítsem, úgy fő-igyekezetem ez után is, hogy a' Nemes Haza kívánságának, Tetszésének, engedelmeskedvén, a' mennyire rajtam áll, a' Nemes Hazának vélem-való meg-elégedését el érhessem.⁴³

A Theresianumban nevelkedett főúr beszédének államtudományos gondolatai nemcsak retorikai szólások voltak, hanem amint azt életpályája is tükrözi, hiteles elvi célkitűzések.⁴⁴ Zichy már diákként túlteljesítette tanárai elvárásait, és teljesítményével kiemelkedett iskolatársai közül. 1766-ban (tizenhárom évesen) németre fordította és kiadta René Rapin (1621–1687) francia jezsuita tudós Démoszthenész és Ciceró összehasonlításáról szóló művét, egy évvel később pedig Rapin Thuküdidész és Livius összevetéséről szóló értekezését. (Mindkét mű közel kétszáz oldal terjedelmű, a fordításokat pedig Augsburgban adták ki.)⁴⁵ Újabb egy év elteltével az ifjú arisztokrata Schez Péter (1691–1756) *Metamorphosis Hungariae* című (1716-ban megjelent) művét németre lefordította, és az iskola támogatásával (138 oldal terjedelemben) Bécsben, Trattner nyomdájában kiadta.⁴⁶ 1771-ben államtudományokból tett vizsgája nyomtatásban is megjelent, amelyben Zichy – Sonnenfels tételeinek megfelelően – a polícia előnyeiről, a robotoltató gazdálkodás elutasításáról, vagy (többek között) az oktatás fejlesztésének és a tudománypártolásnak a szükségességéről értekezett.⁴⁷

42 Az Ország Bírájának Gróf Zichy Károl Úr Ő Excellenzájának beszéde, mellyel az Ország Gyűlésére öszve-sereglett Méltóságokat 's a' Második Tábla Követjeit Budán Rák 10dikén 1790ben idvezlette. Orpheus (1790. Oroszlán-Hava) 211–212.

43 Uo. 213–214.

44 Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. Ráth Mór, Pest, 1865. XII. 392.; Marczali Henrik: Az 1790/1-diki országgyűlés. I–II. MTA, Bp., 1907. I. 60–61. vagy legújabban Jean Bérenger–Kecskeméti Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Napvilág, Bp., 2008. 184. Továbbá igen informatív a Zichyről szóló következő nekrológ is: Oesterreichischer Beobachter 1827. jún. 19. 799–800.

45 [Karl Graf von Zichy:] Rapins Vergleichung des Demosthenes mit dem Cicero. Aus dem Französischen übersetzt von einem adelichen Jünglinge. Veithische Handlung, Augsburg, 1766.; [Karl Graf von Zichy:] Rapins Vergleichung des Thucydides mit dem Livius. Aus dem Französischen von dem Uebersetzer der Vergleichung des Demosthenes mit dem Cicer. Veithische Handlung, Augsburg, 1767.

46 Karl Graf von Zichy: Ungarns Verwandlung. Ein prosaisches Gedicht. Aus dem lateinischen von –. Johann Thomas Edl von Trattner, Wien, 1768.

47 Karl Zichy: Sätze aus der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft, welche am k. k. Theresianum den 23. Junius 1771 um 4 Uhr Nachmittags vertheidigen wird. Joseph von Kurzböck, Wien, 1771.

A művelt főnemes karrierje II. József uralkodása alatt meredeken emelkedett. 1788-ban, harmincöt évesen országbíró lett, tehát ekkor a legmagasabb rendi főméltóság birtokosa (ugyanis II. József uralkodása alatt nem volt nádor). Politikai hatalmát igyekezett az – általa is hangoztatott – államférfi-ideálnak megfelelő módon kamatoztatni, ahogy azt az 1790–1791. évi országgyűlésen betöltött szerepe is mutatja: mindent megtett annak érdekében, hogy az uralkodó és a rendek között közvetítsen. Legfontosabb teljesítménye a koronázási hitlevél elfogadtatása volt II. Lipóttal. (Zichy életművének értékelése még várat magára.) A diéta alatt akadtak olyanok is, akik nem voltak elégedettek az országbíró politikájával, számos őt támadó paszkvillus született, amelyek (többek között) Bécs iránti részrehajlással vádolták. Való igaz, hogy Zichy az udvarba kiválóan integrálódott arisztokrata volt. Ezt mutatja, hogy herceg Johann Joseph Khevenhüller-Metsch (1706–1776) főudvarmester lányát, Anna Máriát (1759–1809) vehette feleségül, vagy hogy familiájából ő kapta meg elsőként 1808-ban az Aranygyapjas Rendet. Azonban Zichy az ország rendjei körében is igen nagy tiszteletnek örvendett, és a többség nem kérdőjelezte meg a magyar érdekek iránti elkötelezettségét. Minden bizonnyal ezért sem jelölte az udvar 1790-ben a nádori címre, mert könnyen lehet, hogy Sándor Lipót főherceggel szemben is megnyerte volna a választást.⁴⁸

Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) versben válaszolt meg azoknak, akik kételkedtek Zichyben, és költeményében kifejtette, hogy az udvari kapcsolatok nem ellenkeznek a haza érdekével, sőt még elő is mozdítják azt.⁴⁹ Pálóczi *Két nagy hazafinak emlékezete* című művében nemcsak az országbíró védte, hanem Ürményi József (1741–1825) személynököt is, aki az 1790–1791. évi országgyűlésen hasonlóan fontos szerepet játszott, mint Zichy. Kettejük szoros együttműködése meghatározó jelentőségű volt a reformok keresztülvitelében. A *Ratio educationis* (egyik) megalkotójának a tevékenysége sokkal ismertebb, mint Zichyé, így a felvilágosult abszolutizmus köznemesi származású mintahivatalnokának az életéből csak arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy jogi képzettségét, világnézetét – az egri Foglarianum után – a bécsi egyetemen, Martini és Riegger professzorok alatt szerezte meg.⁵⁰

*

A már röviden felvázolt példákból is láhattuk, hogy a felvilágosult rendiség művelődésében, világnézetének változásában milyen fontos szerepet játszottak a bécsi tanulmányok és az államtudomány gondolkodásmódja. A magyar nemesség

48 A szakirodalomban elfogadott vélekedést ld.: *Szijártó M. I.*: i. m. (17. jz.) 299.

49 „A’ sok hirtelen közt nem látszhatott hívnek / Senki, mihelyt Hazánk szeretete mellett / A’ Bétsi tűznél is pirítkozni kellett. / Most látszik: mint lehet azt meg-egyeztetni / *Tisztelni az erőst, s a’ Hazát szeretni.*” [Pálóczi Horváth Ádám:] *Két nagy hazafinak emlékezete*. Stromajer Ignázt, Buda–Pest–Kassa, 1790. 3. A mű irodalomtörténeti kontextusáról ld.: *Németh József*: Horváth Ádám, a szabadkőműves és politizáló költő. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. (1984) 464.

50 *Pruzsinszky Sándor*: Ürményi József. Akadémiai, Bp., 1990. (A múlt magyar tudósai) 9.

mentalitásának a megváltozása egyszerre volt köszönhető a kormányzati reformoknak és a politikai-társadalmi eszmék fokozatos változásának Európa-szerte. Itt elsősorban a francia felvilágosodás nézeteinek a terjedésére, illetve az önszerveződő szabadkőműves páholyok újfajta értékrendjére gondolunk. Az utóbbi hálózat jelentőségére már H. Balázs Éva is felhívta a figyelmet.⁵¹ A dolgozatban bemutatott szerzők és főurak közös jellemzője, hogy többségükben szabadkőművesek voltak (a páholytagság pedig sok esetben komoly elvi elköteleződést kívánt meg).⁵² 1792 után azonban a francia forradalom borzalmai, majd I. Ferenc retrográd kormányzata, végül a vérmezői megtorlás a reformok útjába álltak, és csak három évtizeddel később kapott újabb lendületet a reformok megvalósítása. A két reformnemzedék között pedig a családi leszármazások miatt (mint a két Széchényi esetében) közvetlen kapcsolat állt fenn, a szabadkőműves páholytagságok is eszmei hasonlóságot feltételeznek a két generáció között, valamint Martini, Riegger és Sonnenfels folyamatosan terjedő tanai a reformkor nemzedékének is szellemi bölcsőjét jelentették. Az utóbbi szempontra példa, hogy a pesti egyetemen Deák Ferenc (1803–1876) és báró Eötvös József (1813–1871) – a két későbbi szabadkőműves – Szibenliszt Mihály óráit hallgatták, aki pedig a természetjogot Martinitől tanulta, és nagymértékben az ő nézeteit közvetítette diákjai felé.⁵³

ZSOLT KÖKÉNYESI

THE TRAINING OF USEFUL CITIZENS

THE RELATIONS BETWEEN COMMON GOOD AND EDUCATION IN THE 18TH-CENTURY HABSBURG MONARCHY

The role that philosophers and government advisors of the Enlightenment era attributed to convenient education and training in the process of social advancement needs not be emphasised. The same realisation on the part of the Habsburg political elite in the second half of the 18th century led to the emergence of a state-run educational policy. The present paper focusses on one special set of problems, namely the (intentional) transformation of the mentality of the nobility, more precisely the Hungarian nobility. Its aim is the survey of a cultural process that led from a change in the cultural ideal of the court through the gradual expansion of noble schooling to the political commitment of the privileged estate to public good and reforms.

The change in noble claims to culture is briefly presented in a broader European context, special attention being paid, with regard to the knight's academies (*Ritterakademie*), to the

51 H. Balázs É.: i. m. (25. jz.) 33–42., 270–279.

52 Többek között szabadkőműves (hosszabb vagy rövidebb ideig páholytag) volt: Beck, Riegger, Sonnenfels, Kollár, Pálóczi, Ürményi, Széchényi, Festetics vagy a porosz Zedlitz is. Érdekes módon Zichy Károly szabadkőműves kötődésére nem sikerült bizonyítékot találnom, ami nem jelenti azt, hogy valamelyik bécsi, pest-budai vagy pozsonyi páholytak ne lett volna tagja, de elképzelhető az is, hogy a jozefinus államférfi karrierje miatt inkább távol tartotta magát a szabadkőművességtől.

53 Petrasovszky A.: i. m. (38. jz.) 122–123.

conception elaborated by the Prussian minister, baron Karl Abraham von Zedlitz, about the connection between noble education and patriotism. Consequently, the views of imperial advisors and theorists on noble education are explored. For the Viennese government circles the dismissive attitude of the Hungarian nobility to sharing public financial burdens in general had long posed a serious problem. In the 1760s the state council (*Staatsrat*) identified a possible solution in the purposeful training of Hungarian noble youth: it aimed to provide the future decision-making group with an education in state sciences and patriotic sentiments. In this respect, the advisors, especially baron Egyd von Borié, intended a crucial role to be played by Joseph von Sonnenfels and the Theresianum in Vienna. Sonnenfels emerged as the key figure in the education of state sciences in the Habsburg Monarchy, and his works, which proclaimed commitment to the state, were mandatory readings at the universities and academies of the Monarchy until the mid-19th century. The ideas of the state sciences and Sonnenfels' also prevailed in the Theresianum, and this noble academy of the imperial capital accordingly played an important role in the education of the Hungarian nobility, thanks to the great number of its stipends. In the last section of the paper the later political career of the first aristocratic generation trained to the service of public good is examined, through the case of count Károly Zichy, with an emphasis on the cultural and ideological connection between the reform generations in the late 18th and early 19th centuries.

CONTENTS

THE COMMON GOOD IN THE DISCOURSES OF THE LATE ANCIEN RÉGIME IN HUNGARY

István M. Szijártó: The Concept of Common Good in Early Modern Political Discourse	499
Henrik Hönich: “Public Happiness” and “Common Good”. On the Terminology of <i>The True Patriot</i> by Zsigmond Osvald	505
Zsolt Kökényesi: The Training of Useful Citizens. The Relations between Common Good and Education in the 18th-Century Habsburg Monarchy	519
Márton Szilágyi: The Common Good in György Bessenyei’s Novel <i>Tariménes útazása</i> (The Journey of Tarimenes) (1804)	533
György Miru: Moral Values and Divisible Goods in the Political Thinking of the “Reform Era”	541

STUDIES

Patrice M. Dabrowski: “Discovering” the Carpathians. Encounters between Lowlanders and Highlanders in the 19th Century	555
Rubén González Cuerva: “The prodigious Transylvanian prince”. The “long war” against the Ottoman Empire (1593–1606) in the Mirror of the <i>relaciones de sucesos</i>	565

WORKSHOP

Petra Mátyás-Rausch: The Mining Region of Szatmár in the First Years of Gábor Bethlen’s Rule (1613–1619)	585
Dávid Turbucz: “Francis Joseph Sent a Message”. Imperial Birth- and Namedays during World War I	603
Adrienn Kapitány: Traffic-Related Proposals in the Commercial Elaborations of the National Committee of 1828–1830	615

DOCUMENTS

Balázs Kertész: The Prologue of the 1499 and 1518 Constitutions of the Observant Franciscans in Hungary	643
--	-----

E számunk szerzői

HÖNICH HENRIK, megbízott kutató (Molnár Tamás Kutató Központ) • KAPITÁNY ADRIENN, PhD-hallgató (ELTE) • KERTÉSZ BALÁZS PhD, tud. kutató (Országos Széchényi Könyvtár) • KÖKÉNYESI ZSOLT, tudományos segédmunkatárs (ELTE) • MÁTYÁS-RAUSCH PETRA PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • MIRU GYÖRGY, a történelemtudományok kandidátusa, egy. docens (Debreceni Egyetem) • PATRICE M. DABROWSKI PhD, tud. munkatárs (Bécsi Egyetem) • RUBÉN GONZÁLEZ CUERVA PhD, tud. kutató (Spanyol Nemzeti Kutatási Tanács, CSIC-IULCE) • SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN, a történelemtudományok kandidátusa, egy. docens (ELTE) • SZILÁGYI MÁRTON, az MTA doktora, egy. tanár (ELTE) • TURBUCZ DÁVID PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI)

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható